

в Восточной Галиции в конце XIX – начале XX в. Освящены формы и средства физического воспитания. Акцентируется внимание на значении гимнастики и спорта для украинского народа накануне Первой мировой войны. Рассмотрено политику польского наместничества в Галиции по активизации деятельности украинского гимнастическо-спортивного движения на рубеже XIX–XX вв.

Ключевые слова: Сокольское движение, молодежные общества, Восточная Галиция, национально-освободительная борьба, государственность.

* * *

УДК 633.1:631.527:581.19(092)

Ожерельєва В. М.

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН
(Україна, Харків), valentyana.g100@gmail.com

**Микола Йосипович Мельников (1900–1973) –
ОРГАНІЗАТОР І ПЕРШИЙ КЕРІВНИК ЛАБОРАТОРІЇ ЯКОСТІ
ЗЕРНА ХАРКІВСЬКОЇ СЕЛЕКЦІЙНОЇ СТАНЦІЇ**

Підвищення якості зерна нових сортів і гібридів було і залишається одним із найважливіших завдань сільськогосподарського виробництва. Виходячи з цього основними напрямками досліджень лабораторії якості зерна є розробка теоретичних і методичних аспектів підвищення результативності селекції на якість зерна, впровадження нових методів і прийомів оцінки селекційного матеріалу, оцінка впливу основних прийомів технологій вирощування на технологічно-біохімічні властивості зерна. Не стала виключенням така ж лабораторія Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН.

У статті методом історико-наукового аналізу проаналізовано життєвий і творчий шлях видатного вітчизняного вченого в галузі біохімії і технології сільськогосподарських культур. Свій творчий шлях він присвятив вітчизняній науці. Характерною рисою діяльності є глибока різностороння ерудиція, що принесла йому заслужений авторитет серед наукової спільноти сільськогосподарської науки. Науковець, фахівець своєї справи, кандидат сільськогосподарських наук Микола Йосипович Мельников. Беззмінний керівник лабораторії якості зерна впродовж 40 років.

Метою роботи стало вивчення на основі літературних джерел та опублікованих наукових праць М. Й. Мельникова розкриття ролі його як вченого, популяризатора, та одного з організаторів наукового забезпечення ведення сільського господарства в Інституті рослинництва ім. В. Я. Юр'єва протягом 1933–1973 рр.

Ключові слова: М. Й. Мельников, пшениця, хліб, сорт, якість зерна, селекція, технологія.

Історіографія представлена повідомленнями в звітах Укр. НДІРСіГ ім. В. Я. Юр'єва [1], працями Л. П. Кучумової [2], І. А. Панченка [3] та ін. Ці роботи носять або інформативний характер, або підсумовують важливі досягнення певного періоду діяльності вченого на займаних посадах, або в історії селекції сільськогосподарських культур Укр. НДІРСіГ ім. В. Я. Юр'єва. Комплексного наукового дослідження життєвого та творчого шляху видатного вітчизняного вченого в галузі біохімії та технології сільськогосподарських культур М. Й. Мельникова на сьогодні ще немає.

Академік В. Я. Юр'єв з самого початку роботи на Харківській селекційній станції опікувався створенням своєї технологічної лабораторії. На конференції, скликаній ВУСГН 17–20 вересня 1931 р., щодо опрацювання та розв'язання питань перебудови селекції та насінництва в Україні, вчений сказав: “Хоч основний напрямок у селекції – це врожайність, я хочу підкреслити другий напрямок. Це якість зерна. Ми його визначили тільки теоретично... Для потреб нашого харківського селекційного відділу та нашої сортосітки треба створити млинарно-хлібопекарську лабораторію великого масштабу” [4, с. 27]. І мрія Василя Яковича врешті-решт стала реальністю. Лабораторія якості зерна стала однією з перших в нашій країні. Початок

свого існування вона бере від лабораторії технології зерна, яка була заснована у 1933 р. кандидатом сільськогосподарських наук М. Й. Мельниковим, беззмінним її керівником до 1973 р. 40 років віддав він улюбленій праці.

Народився Микола Йосипович 19 грудня 1900 р. в с. Бурцево колишньої Уфимської губернії і Ногаєвської волості (Башкирської АРСР) в родині селян. В 1906 р. батько хлопця кидає сільськогосподарський наділ й з родиною переїздить до м. Уфи працювати на залізничну дорогу. А в 1918 р. батько гине на фронті.

В 1910 р. Микола вступає до церковноприходської школи, яку закінчив у 1912 р. Цього ж року вступає до Уфимського реального училища. За декілька місяців до закінчення училища хлопець добровільно вступає до лав Червоної армії. Як рядовий стрілець бере участь у бойових операціях. В подальшому працює на господарській й культурно-освітній роботі в частинах 27 стрілецької дивізії спочатку на Колчаківському, а згодом на Польському фронтах. По закінченні військових дій, наприкінці 1920 р. його відряджають на навчання курсантом до військово-господарської академії Червоної армії і Флоту. Але при скороченні штатного складу армії та військово-учбових закладів демобілізується у 1922 р. Цього ж року вступає до Ленінградського сільськогосподарського інституту, де навчається до 1925 р.

Свій трудовий шлях розпочинає спочатку практикантом, потім техніком в млинарно-хлібопекарській лабораторії колишнього Всесоюзного інституту прикладної ботаніки (ВІП). Завданням лабораторії зводилося до проведення сортових якісних особливостей пшениць та жита колишнього СРСР.

Впродовж 1929–1931 рр. працює на виробничому хлібопеченні з організації лабораторного контролю процесів опари й випікання хліба у м. Києві. На цім підприємстві організовує ряд заводських лабораторій. В 1931 р. М. Й. Мельников створює й очолює таку ж лабораторію на одеському хлібозаводі-автоматі.

В 1931 р. його запрошують на Безенчужську державну селекційну станцію Куйбишевської обл. В 1932–1933 рр. і в цій установі створює й очолює технологічну лабораторію з вивчення якості сортів пшениці саме сортів Безенчужської станції.

З таким досвідом роботи зі створення технологічних лабораторій Миколу Йосиповича запрошує на роботу дирекція Харківської селекційної станції. З жовтня 1933 р. він очолює створену лабораторію технології. Лабораторія була одна з найпотужніших аналогічних лабораторій в колишньому СРСР.

В 1937 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук на тему “Оценка хлебопекарных свойств селекционных сортов пшениц микродробильным методом”.

У вересні 1941 р. разом з сім'єю переїжджає на Камишинську державну селекційну станцію. Звідти, у серпні 1942 р. його призивають до лав Червоної армії й направляють до 22 Західного артилерійського полку. За рік закінчив курси молодшого лейтенанта польової артилерії. Впродовж 1942–1945 рр. приймає участь в боях з німецькими загарбниками на Західному, 1–ому, 3–ому Білоруських фронтах. Командує взводом зв'язку

й розвідки артилерійської батареї 31-ого Артилерійського полку. За виконання бойових завдань Миколу Йосиповича у вересні 1944 р. нагороджено орденом Червоної Зірки за блискуче виконання завдань у боротьбі з німецькими загарбниками.

В 1945 р. госпіталізовано в Уфу. З березня по червень 1945 р. був резервістом артилерії Півд. УРВО. А в червні 1945 р. направляють в запас на цивільну роботу. Микола Йосипович повертається на Харківську державну селекційну станцію з тим, щоб більш ніколи її не лишити.

У 1944 р. його прийняли у лави КПРС. Але у 1952 р. виключили з цих лав "... за философское инакомыслие в вопросах объяснения явлений объективно-реального мира – за энергопространственную концепцию их объяснения и за несогласие с идеалистическим утверждением В. И. Ленина, что мысль существует, но не материальна, за разделение последовательно материалистического взгляда философа И. Дицгена и физиолога акад. И. П. Павлова в вопросах о мышлении" [5, арк. 2].

У 1951 р. йому присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю "исследование технологических свойств сортов пшениц в процессе их выведения". Ним опубліковано більш як 60 наукових праць з питань борошномельної хлібопекарської якості зерна.

Вченого нагороджено орденом Червоної Зірки, медалями "За Победу", "За доблестный труд", знаком "Отличник соцсоревнования УССР".

Помер М. Й. Мельников у 1973 р. Похований у м. Харків.

Ми так детально зупинилися на біографії вченого, бо вивчення його життєвого й творчого шляху до нас ніхто не проводив.

На той час в лабораторії вивчали мінливість якості зерна різних сортів пшениці залежно від ґрунтових і агротехнічних умов її вирощування та метеорологічних особливостей в період вегетації. Комплексні дослідження, які проводилися разом з селекційними лабораторіями станції, сприяли створенню сортів озимої пшениці Харківська 4, Zenitka, Лютесценс 238, Лютесценс 266, Харківська 63, Харківська 81, твердої ярої пшениці Харківська 46, м'якої ярої – Вітчизняна, Колективна, Харківська 93 та ін. Також у лабораторії вивчали амінокислотний склад клейковини сильних та слабких за силою борошна сортів пшениці, вирощених в контрастних погодних умовах. Методом хроматографії було ідентифіковано 17 амінокислот.

Лабораторія почала обслуговувати більш як половини селекційних установ України, насінневі господарства Українського науково-дослідного інституту рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва і Харківської області. Співробітники лабораторії приймали участь в методичних розробках і

складанні рекомендацій по вирощуванню якісного зерна пшениці для різних зон країни і своєї області. Щорічна технологіко – біохімічна оцінка селекційного матеріалу дала можливість селекціонерам відбирати на ранніх етапах селекції кращі лінії і форми для подальшого опрацювання.

Першим винаходом вченого став покращений зерноріз. Скловидність зерна – сортова спадково стійка ознака, керуючись якою селекціонер може проводити орієнтовні добори на якість ліній. Це вже можна робити на ранніх етапах селекції. На той час широко розповсюджений метод половинок. Зерно різалося лезом бритви впоперек. Для більш досконалого проведення аналізу на скловидність застосовували прибор для масового отримання половинок – зерноріз (фаринотом). Це дві сталеві паралельно закріплені пластини з 50 конічними витворами для зерна й ножа, що входить в щілинку між пластинами для розділу зернини на половинки. М. Й. Мельников створив зерноріз, в якому відсутній принцип ножа, кромки працюють за типом ножиці [6].

Серед непрямих методів визначення хлібопекарської якості зерна пшениці на той час віддавали перевагу методу седиментації Л. Зелені. А. Пінкней, В. Грінавей, Л. Зелень, проаналізувавши борошно 6 тис. зразків пшениці врожаїв 1947–1957 рр., визначили коефіцієнти кореляції між обсягом хліба та седиментаційним числом, які варіювали в різні роки від + 0,12 до + 0,97. Ще в 1956 р. Карачоні доведено, що дефіцитні реактиви слід замінити оцтовою кислотою слабкої концентрації. Дослідження лабораторії якості зерна з іншими лабораторіями колишнього СРСР довели цілковиту доцільність зниження наважки борошна з 3,2 г до 0,5 г та використанні лише 1–2% оцтової кислоти в кількості 10 мл на один аналіз. А. Я. Пумпулянський (ВІР) для седиментаційного методу застосовував коштовний імпортований млин "Квадрумат юніор" (ФРН). А у співробітників лабораторії, яку очолював М. Й. Мельников на жаль, такого приладу не було. Це просте й доступне ноу-хау було застосовано в роботі, – звичайний жорновий кавовий млинок. Аналіз борошна від розмелу показав ширшу амплітуду оцінок набухання ніж з млинка "Квадрумат юніор". Тим самим усунули перешкоду щодо широкого впровадження методу набухання борошна в селекційній практиці [7].

Крім повсякденної аналітичної роботи співробітників лабораторії приділяли вагомої уваги для покращення методики борошномельно-хлібопекарських досліджень й використанню додаткових методів. Зокрема, розроблялася методика, що в подальшому дозволила забезпеченню проведення якісної оцінки пшениці на початкових стадіях створення сорту. В результаті цих досліджень, значно покращено борошно-мельний процес. Замість застосованих на той час для всіх пшениць 18-годинного попереднього замочування перед розмолом, М. Й. Мельников застосовує для м'яких пшениць 1,5–2 годинне замочування зерна при 3% води. Це дало збільшеного супротиву оболонки зерна, що не викликало крихкості ендосперму. Це скоротило час розмолу й не вплинуло на якість зерна. Так один оператор вже міг розмолотити за один робочий день 5–6 зразків, вагою по 4 г. кожний.

Основні зміни в хлібопекарському процесі звелися до відмовлення 1) від попереднього визначення водопоглинання муки і 2) від випічки добавочного вільно посаженого на лист хлібчика для характеристики роспливчатості тіста. Для більш досконалої характеристики хлібопекарської якості з 1937 р. Почали використовувати паралельну випічку хлібців з додаванням бромата калію. Чітко виявилися хлібопекарські можливості спадковості основи сорту. Як приклад наведемо сорт “Заря” немерчанської і “Альбідум” харківської селекції. Об’єм хлібців збільшився з 320 см³ до 361 см³ [8].

На той час сорти твердих сортів пшениць являли собою малу цінність у хлібопекарському відношенні. Але являлися найкращою сировиною для макаронної промисловості. Того ж 1937 р. в лабораторії встановлено обладнання для вивчення макаронних якостей сортів твердих пшениць.

Пробний розмол і випічка хлібців не вирішували проблем селекції пшениці на якість. Це тільки констатація результатів роботи селекціонерів по створенню сорту. Вирішення проблеми всіх багаточисельних спроб все ж таки привели до використання бродильного процесу як основу метода (Кутлер, Пельшенке, Вінгер, Енгельке). За основу взяли метод доктора Енгельке. Це дозволило визначити киснеутворюючу і киснезберігаючу можливість тіста та елементи бродіння. Застосовуючи даний метод, Мельников зі співробітниками розробили свій мікробродильний метод для оцінки селекційного матеріалу на технологічні якості за малими пробами. Значним досягненням для селекції зернових стала ця розробка. На основі мікробродильного методу створено прилад “Політестограф” [9, с. 220]. Створення приладу задовольнило нужденість селекціонерів при створенні нових сортів пшениці. В цих дослідах необхідна оцінка на якість селекційного матеріалу на максимально ранніх етапах селекції, а звідти й на малій кількості зерна. Так скоротилися об’єми селекційних посівів гібридів і ліній пшениці. Це сталося за рахунок масової обробки всього того матеріалу, що не задовольнив селекціонера на якість. Так само скоротилися терміни створення сортів. Раніше це займало в межах 10–15 років від схрещувань. За цей винахід Микола Йосипович отримав авторське свідоцтво за №150703. Цю методику широко застосовували для оцінки вихідного матеріалу на ранніх етапах селекційного процесу [3].

Результатами дослідження М. Й. Мельникова стали наукові праці “Стандарт и качество хлеба”, “Лабораторная оценка качества пшениц на Харьковской Госселекстанции”, “Безопасно-заварной способ выпекания хлеба” в журналі “Советское мукомольное хлебопечение” (1930, №7), “Лабораторная оценка качества пшениц на Харьковской госселекционной станции” “Изучение технологических свойств сортов пшениц – на современный уровень” в журналах “Селекция и семеноводство” (1939, №9), (1959, №1), “Технологічні якості сортів пшениці” в журналі “Колгоспник України (1959, №6) та багато інших.

Заслугове на увагу розроблена лабораторією ще одна цікава розробка. Це, – методика лабораторного випікання хліба з тритікале. За результатами багаторічних досліджень в Укр. НДІРСіГ ім. В. Я.

Юр’єва доктор сільськогосподарських наук А. Ф. Шулиндин (1971 р.) отримав ряд ліній тритікале з зимостійкістю, наближеної до жита, стійких до хвороб і вилягання. В них вміст білку перевищував навіть озиму пшеницю. Лінії стали більш врожайними. Врожайністю, навіть, перевищила районовані сорти Харківської області.

Лінії в кількості 36 зразків, що були долучені до досліджень, розподілили на чотири групи. Дослідження проходили у співвідношенні сортів озимого жита Харківська 55 і озимої пшениці Миронівська 88 (стандартами на той час). При пробних випічках хлібців з тритікале, отримали об’єми хлібців як з муки пшениці середньої якості. Але структура м’якуша хлібців була низькокалорійною. Щоб покращити якість клейковини, вчені провели дослід з додаванням в тісто різної кількості 40–%–вої молочної кислоти. Отримали оптимальний варіант тістознавства для просіяного борошна тритікале і рецептуру компонентів для замісу тіста. Таким чином було вперше отримано цінний і корисний хліб з тритікале, який на даний час вже не є екзотичним продуктом у нашому раціоні. В результаті досліджень технологічної оцінки тритікале та інших господарсько-цінних ознак “можно полагать, что мы стоим на пороге появления в производстве новой сельскохозяйственной культуры, которая по ряду биологических свойств обещает быть более перспективной, чем рожь и пшеница, способной дать высокобелковый хлеб с показателями качества не ниже, чем из пшеничной муки со средними хлебопекарскими свойствами, при значительной экономии времени на сбраживании теста” [10].

В середині 70–х рр. ХХ століття розпочали пошук пшениць двостороннього використання для виробництва макаронних виробів. Не стали виключенням і співробітники лабораторії якості зерна Укр. НДІРСіГ ім. В. Я. Юр’єва. Ними була виявлена група ярої твердої пшениці Харківська 46 (автори сорту П. В. Кучумов, Є. О. Ватуля) з шести ліній. Вивчалися фізико-хімічні якості зерна з метою покращення хлібопекарських властивостей ліній. Вивчалися показники якості клейковини, порівняльне визначення вуглеводного комплексу, вмісту крохмалю тощо. Таким чином було визначено, що сорт Харківська 46 не тільки є стандартом для пшениць і на сьогодні, а також двосторонній характер якої визначається поєднанням особливостей білкових сполук м’яких сильних пшениць з вуглеводним комплексом твердих [11].

Лабораторія розпочала працювати з насіннєвими господарствами інституту ще з початку 60–х рр. ХХ століття. Щорічна технолого-біохімічна оцінка селекційного матеріалу дає можливість селекціонерам установи відібрати на ранніх етапах селекції кращі лінії й форми для подальшої роботи. З більшим застосуванням в Україні зрошуваних земель лабораторія якості зерна разом з відділом рільництва розпочали оцінку сортів пшениці і тритікале на зрошення. Показали достойні результати отримання у цих зонах зерна з хорошими технологічними якостями.

З 1967 р. біохімічні дослідження почали проводити у напрямку вивчення вуглеводно – амілазного і білково – протеазного комплексу у сильних і слабких пшениць. Були виконані дослідження ролі сульфгідрильних і

дисульфідних груп у забезпеченні сили борошна, вивчено вплив умов вирощування на якість крохмалю і активність бета – амілазних ферментів.

Ще одна розробка, що стала черговим ноу-хау лабораторії якості зерна, є нова конструкція макаронного пресу. Вона передбачалася для оцінки якості макаронів для малих проб (40–50 г.). Цим мікропресом співробітники лабораторії користуються й нині.

Учениця М. Й. Мельникова кандидат біологічних наук Л. П. Кучумова стала вірним продовжувачем справи вченого. Під її керівництвом і безпосередньою участю вперше в Укр. НДРСІГ ім. В. Я. Юр'єва впроваджено метод електрофорезу білків. Метод дає можливість проводити на ранніх етапах селекційного процесу оцінку і в результаті добрати генотипи із підвищеними показниками якості зерна та з іншими господарсько-цінними ознаками. Метод електрофорезу запасних білків впродовж багатьох років успішно розвивала і впроваджувала в селекційну практику кандидат сільськогосподарських наук Р. Г. Пархоменко [12, с. 93].

За роки, що минули від часу, коли жив і творив вчений, збагатилися теорії селекції, рослинництва, технології, з'явилися нові методи, змінилася техніка проведення робіт, удосконалена велика кількість методів досліджень, але принципи, якими користувався М. Й. Мельников до цього часу актуальні і мають значну цінність для теорії і практики в сільському господарстві. Його лабораторними винаходами користується не одне покоління співробітників лабораторії: зерноріз для визначення скловидності пшениці, ячменю, жита; водяний метод оцінки якості подового хліба; мікропрес для виготовлення макаронів. Наукова спадщина вченого не втратила актуальності і в сучасних умовах, а створені ним методичні розробки, винаходи, прилади збереглися й набули подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. Мельников Н. И. Изучение технологических свойств линий сортов пшеницы / Н. И. Мельников // Отчёт о выполнении тематического плана Украинского ордена Ленина научно-исследовательского института растениеводства, селекции и генетики за 1960 год / УАСХН. – Х., 1961. – С.3–23.
2. Кучумова Л. П. Технологическо-биохимические исследования и их роль в селекции зерновых культур на качество / Л. П. Кучумова, Л. П. Кравец // Селекция и семеноводство: republ. mezhd. temat. nauch. sb. – К. : Урожай, 1979. – Вып.41. – С.79–83.
3. Напрями і результати біохімічних та технологічних досліджень в селекції сільськогосподарських культур на якість зерна / І. А. Панченко, Л. М. Лук'яненко, В. В. Лучной [та ін.] // Теоретичні основи селекції польових культур: зб. наук. пр. / УААН, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. – Х., 2007. – С.210–259.
4. Юр'єв В. Я. Доповідь // Селекцію на службу соціалістичному господарству: матер. конф. ВУАСГН (17.09–20.09 1931 р.). – Х., 1932. – С.25–29.
5. Н. И. Мельников: личное дело. – ДАХО. – Ф.Р.5974. – Оп.1. – Спр.1.
6. Мельников Н. И. Зернорез для определения стекловидности зерна пшеницы / Н. И. Мельников // Селекция и семеноводство: republ. mezhd. temat. nauch. sb. – К. : Урожай, 1965. – Вып.4. – С.95–96.
7. Мельников М. Й. Седиментаційний метод оцінки хлібопекарської якості зерна пшениці / М. Й. Мельников, Л. П. Кравец // Вісник сільськогосподарської науки. – 1964. – №12. – С.44–46.
8. Мельников Н. И. Лабораторная оценка качества пшеницы на

Харьковской государственной селекционной станции / Н. И. Мельников // Селекция и семеноводство. – 1939. – №9. – С.21–24.

9. Мельников Н. И. Политестграф для массовых определений хлебопекарного качества пшениц / Н. И. Мельников // Вопросы растениеводства / Укр. НИИ РСІГ им. В. Я. Юрьева. – Х., 1962. – С.220–223.

10. Мельников Н. И. Технологические качества двух- и трёхвидовых тритикале / М. Н. Мельников, З. П. Лымаренко, Д. Т. Редько // Селекция и семеноводство. – 1974. – №1. – С.21–23.

11. Мельников Н. И. Селекционные линии *triticum durum* с хорошими макаронными и отличными хлебопекарскими качествами зерна / Н. И. Мельников, В. С. Голик, Л. П. Кучумова // Селекция и семеноводство. – 1972. – №9. – С.9–11.

12. Вергунов В. А. Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур: історія та сьогодення / В. А. Вергунов, В. П. Петренко, В. М. Ожерельєва: наукове видання / УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. – Х., 2007. – 158 с.

References

1. Mel'nikov N. I. Izuchenie tehnologicheskikh svojstv linij sortov pshenicy / N. I. Mel'nikov // Otchjot o vypolnenii tematiceskogo plana Ukrain'skogo ordena Lenina nauchno-issledovatel'skogo instituta rastenievodstva, selekcii i genetiki za 1960 god / UASHN. – H., 1961. – S.3–23.
2. Kuchumova L. P. Tehnologo-biohimicheskie issledovanija i ih rol' v selekcii zernovykh kul'tur na kachestvo / L. P. Kuchumova, L. P. Kravec // Selekcija i semenovodstvo: republ. mezhdved. temat. nauch. sb. – K. : Urozhaj, 1979. – Vyp.41. – S.79–83.
3. Naprjamy i rezul'taty biohimichnyh ta tehnologichnyh doslidzen' v selekcii' sil's'kogospodars'kyh kul'tur na jakist' zerna / I. A. Panchenko, L. M. Luk'janenko, V. V. Luchnoj [ta in.] // Teoretychni osnovy selekcii' pol'ovyh kul'tur: zb. nauk. pr. / UAAN, In-t roslynnyctva im. V. Ja. Jur'jeva. – H., 2007. – S.210–259.
4. Jur'jev V. Ja. Dopovid' // Selekciju na sluzhbu socialistychnomu gospodarstvu: mater. konf. VUASGN (17.09–20.09 1931 r.). – H., 1932. – S.25–29.
5. N. I. Mel'nikov: lichnoe delo. – DAHO. – F.R.5974. – Op.1. – Spr.1.
6. Mel'nikov N. I. Zernorez dlja opredelenija steklovidnosti zerna pshenicy / N. I. Mel'nikov // Selekcija i semenovodstvo: republ. mezhdved. temat. nauch. sb. – K. : Urozhaj, 1965. – Vyp.4. – S.95–96.
7. Mel'nykov M. J. Sedymentacijnyj metod ocinky hlibopekars'koi' jakosti zerna pshenicy / M. J. Mel'nykov, L. P. Kravec // Visnyk sil's'kogospodars'koi' nauky. – 1964. – №12. – S.44–46.
8. Mel'nikov N. I. Laboratornaja ocenka kachestva pshenic na Har'kovskoj gosudarstvennoj selekcionnoj stancii / N. I. Mel'nikov // Selekcija i semenovodstvo. – 1939. – №9. – S.21–24.
9. Mel'nikov N. I. Politestograf dlja massovyh opredelenij hlibopekarnogo kachestva pshenic / N. I. Mel'nikov // Voprosy rastenievodstva / Ukr. NII RSIG im. V. Ja. Jur'eva. – H., 1962. – S.220–223.
10. Mel'nikov N. I. Tehnologicheskie kachestva dvuh- i trjohvidovyh tritikale / M. N. Mel'nikov, Z. P. Lymarenko, D. T. Red'ko // Selekcija i semenovodstvo. – 1974. – №1. – S.21–23.
11. Mel'nikov N. I. Selekcionnye linii triticum durum s horoshimi makaronnymi i otlichnymi hlibopekarskimi kachestvami zerna / N. I. Mel'nikov, V. S. Golik, L. P. Kuchumova // Selekcija i semenovodstvo. – 1972. – №9. – S.9–11.
12. Vergunov V. A. Harkivs'kyj naukovyj centr z selekcii' sil's'kogospodars'kyh kul'tur: istorija ta s'ogodennja / V. A. Vergunov, V. P. Petrenkova, V. M. Ozherel'jeva: naukovye vydannja / UAAN, DNSGB, In-t roslynnyctva im. V. Ja. Jur'jeva. – H., 2007. – 158 s.

Ozhereleva V. M., candidate of Historical Sciences, leading Researcher Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS (Ukraine, Kharkiv), valentyana.g100@gmail.com

Mykola Yosypovych Melnykov (1900–1973) – and organizer and the first head of Grain Quality Laboratory of Kharkiv breeding station

The aim of the work is the revelation on the basis of archival documents and published scientific works of M. Y. Melnykov of his role as a scientist, popularizer and one of the organizers of the scientific supplying of agriculture running at Kharkiv breeding station and at the Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS during 1933–1973. Periodization of barley selection at the Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS is examined. Historically decisive role of a deputy director on

scientific work of the establishment is proved. Weighty achievements of research efforts of laboratory collaborators for more than centenary period are shown.

A key historical role of the eighth headmaster of the scientific establishment is proved. Important achievements of the Ukrainian NDRCaG, initiated in 30–60-ies of the XX century, are showed.

The aim of the article is to show historic significance of the establishment, where the famous scientist made his scientific way. His creative development he devoted to the home science. A typical characteristic of his scientific activity is a deep versatile erudition, which brought a deserved authority to him in the wide ranges of figures of biological and agricultural sciences, and also in the ranges of philosophers and scientific historians. First-rate biologist–evolutionist, deep thinker–theorist, state and public figure, prominent geneticist and selectionist, skilled organizer. He was the first in the world who proposed to use radioactive isotopes in the exploration on plant fertilizing and elaborated the procedure of such exploration.

Modern approaches to usage, reproduction and management of breeding resources of the Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS are viewed in the article. The course of life and creative development of a famous home scientist in the field of biochemistry and technology of crops Mykola Yosypovych Melnykov, candidate of farm Sciences, permanent head of Grain Quality Laboratory are analyzed.

In the work the foundation and activity of Institute of Genetics and Selection of Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialistic Republic, Ukrainian scientific–research institute of plant growing, genetics and selection nd. a V. Ya. Yuriev in city Kharkiv Mykola Yosypovych Melnykov is interpreted. The course of life and creative development of a famous home scientist who is famous worldwide in the field of biology and agriculture is analyzed.

The aim of the article is to show the historical significance of the institution where the outstanding scientist went all the way. His creative development he devoted to the home science. A character trait of his scientific work is a deep versatile erudition, which has brought a deserved authority of wide ranges of science workers. M. Y. Melnykov has greatly contributed in the development of technological achievements of Kharkiv breeding station. More than one generation of his co-workers use his laboratory inventions: graincutter for determination of vitrescence of wheat, barley and rye; water method of evaluation of the quality of hearth bread; micro-press for pasta production. The technique of bread baking from triticale is worked out.

Keywords: M. Y. Melnykov, weat, breand, sort, grain quality, selection, technology.

Ожерельева В. Н., кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт растениеводства им. В. Я. Юрьева НААН (Украина, Харьков), valentyna.g100@gmail.com

Николай Иосифович Мельников (1900–1973) – организатор и первый руководитель лаборатории качества зерна Харьковской селекционной станции

Методом историко–научного анализа освещён жизненный и творческий путь выдающегося отечественного учёного в области технологии и селекции сельскохозяйственных культур Николая Иосифовича Мельникова. Рассмотрена периодизация технологических процессов в Институте растениеводства им. В. Я. Юрьева НААН (бывшей Харьковской селекционной станции). Доказано исторически решающую роль первого руководителя лаборатории качества зерна учреждения. Показано весомые достижения научно–исследовательской работы сотрудников лаборатории более чем за семидесятилетний период.

Ключевые слова: Н. И. Мельников, пшеница, хлеб, сорт, качество зерна, селекция, технология.

* * *

УДК 908+069. 15]:94(477)

Нагірняк А. Я.
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України та етнокомунікації,
Національний університет “Львівська політехніка”
(Україна, Львів), nagirniak1@ukr.net

КРАЄЗНАВЧО–ЕКСКАРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ПОШИРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ У 20–Х РОКАХ ХХ СТ.

На основі аналізу літературних джерел розглянуто розвиток краєзнавчо–екскурсійної діяльності в Україні у 20–х роках ХХ ст. Проаналізована роль краєзнавчо–екскурсійної роботи у поширенні радянської ідеології. Показано, що екскурсійна робота була однією з основних у мережі політичної освіти та вихованні трудящих мас і займала важливе місце в культурному будівництві країни. Висвітлено значення Всеукраїнського Товариства пролетарського туризму та екскурсій у поширенні радянської ідеології. Встановлено, що краєзнавчо–екскурсійна справа була засобом ідеологічної роботи серед широких верств населення.

Ключові слова: краєзнавчо–екскурсійна діяльність, екскурсія, ідеологія, радянська пропаганда, Товариство пролетарського туризму та екскурсій, Екскурсійно–виставочно–музейний відділ.

Національно–культурне відродження України позначилось швидким розвитком різних галузей діяльності. Однією з таких є краєзнавчо–екскурсійна діяльність яка наділена просвітницькою, духовною та освітньою функціями.

Невичерпні екскурсійні ресурси нашої країни разом з глибинним національно–духовним корінням і традиціями українського народу дають підстави стверджувати, що саме екскурсії можуть стати активним і змістовним засобом гармонізації особистості, її духовного зростання в новій демократичній Україні.

Питання які стоять перед сучасними науковцями, зумовлюють необхідність вивчення досвіду практичної діяльності краєзнавчо–екскурсійного руху в минулому. Зважаючи на те, що територія України перебувала у складі інших держав, значну зацікавленість викликають проблеми розвитку краєзнавчо–екскурсійної діяльності на її теренах.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій дає підстави стверджувати, що історія краєзнавчо–екскурсійної діяльності добре відображена у літературі. Зокрема, можна виділити праці П.І. Духно [1], Л. Миловидова[2], Л.В. Яковлевої [3], В.О. Савчука[4].

Особливої уваги заслуговують праці дослідниці О.М. Костюкової [5; 6; 7] у яких досліджено організаційні процеси становлення та розвитку краєзнавчо–екскурсійної діяльності в Україні в 1920 роках, значну увагу приділено особливостям запровадження екскурсій у навчально–виховний процес загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, а також наукову та просвітницьку діяльність наукових товариств.

Незважаючи на наявні публікації та дослідження, малодослідженою залишається проблема поширення радянської ідеології через краєзнавчо–екскурсійну діяльність в Україні в 1920–х роках ХХ ст.

Метою дослідження є спроба показати значення краєзнавчо–екскурсійної діяльності у поширенні радянської ідеології в Україні у 20–х роках ХХ ст.

Становлення системи екскурсійних закладів в Україні в 20–х роках ХХ ст. відбувалося у складний період. На початку 20–х років уряд спрямував свої зусилля на створення розгалуженої мережі централізованого управління та контролю в різних галузях народного господарства. Одержавлення та централізація позначилися і на створенні організаційно–правових та господарсько–фінансових основ системи екскурсійних закладів.

Реформаторські нововведення відчутно вплинули на розвиток екскурсійної справи як у політичному, так і в організаційному плані. Екскурсійна робота визначалася однією з основних у мережі політичної освіти та вихованні трудящих мас і займала важливе місце в культурному будівництві країни.

В 20–х роках ХХ ст. в Україні розпочинається розвиток екскурсійної справи, зокрема, процес формування мережі краєзнавчо–екскурсійних закладів, організаційних та методологічних засад їх практичної діяльності які стали підґрунтям її подальшого розвитку в наступні десятиліття [8, с.189]. Значний вплив на розвиток краєзнавчо–екскурсійної діяльності мала політика “українізації”. Екскурсії розглядалися як